

BEHROOZ MOAZAMI
İran'da Devlet, Din ve Devrim

BEHROOZ MOAZAMI 1980'lerde ve 1990'larda mülteci olarak İran'daki rejime karşı muhalefet hareketinde yer aldıktan sonra akademik alana yöneldi. 2007'den beri New Orleans Loyola Üniversitesi Tarih Bölümü'ndedir. Burada Ortadoğu Barış Araştırmaları Programı'nı kurmuştur.

State, Religion, and Revolution in Iran, 1796 to the Present

© 2013 Behrooz Moazami

Bu kitabın yayın hakları Palgrave Macmillan'dan alınmıştır.

İletişim Yayınları 2702 • Tarih Dizisi 136

ISBN-13: 978-975-05-2544-5

© 2018 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2018, İstanbul

EDITÖR Tamil Bora

YAYINA HAZIRLAYAN Bayram Şen

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI İran'da modern resmin temsilcisi
kabul edilen Kemal el-Mülk'ün "The Hall of Mirrors"
(Gülistan Sarayı) isimli tablosu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BEHROOZ MOAZAMI

İran'da Devlet, Din ve Devrim

1796'dan Bugüne

*State, Religion, and Revolution in Iran
1796 to the Present*

ÇEVİREN *Bahar Bilgen*

*Annem Fatemeh Moazami ve
İran'da özgürlük ve demokrasi için
savaşmış olanların anısına...*

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ	9
TEŞEKKÜR	13
GİRİŞ	
1796 Yılından Günümüze İran'da Devlet, Din ve Devrim	19
BİRİNCİ KISIM	
PARÇALANMIŞ SİYASİ OTORİTEDEN MERKEZİ BÜROKRATİK İKTİDARA, 1796-1963	31
BİRİNCİ BÖLÜM	
Kaçar Devleti'nin Siyasi Otoritesi, 1796-1925	33
İKİNCİ BÖLÜM	
Faydacı Bir Tampon Devlet Oluşturulması: Pehleviler, 1921-1963	67
İKİNCİ KISIM	
Şii Ulemanın Kurumsallaşması, 1796-1963	105
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Dinî Uyanış ve Resmî Dinî Ortodoksinin Oluşum Aşaması, 1796-1892	109

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

**Meşrutî Devre: Ulema ve Siyasi Alan,
1892-1921** 149

BEŞİNCİ BÖLÜM

**Dinî Ahlâkın Millileşmesi ve
Ulemanın Örgütsel Genişlemesi, 1921-1963** 173

ÜÇÜNCÜ KISIM

**İSLÂM DEVRİMİ'NİN OLUŞUMU VE SONRASI,
1963'TEN GÜNÜMÜZE**..... 211

ALTINCI BÖLÜM

**Toplumsal Hareketlerin
ve Devrimin İslâmileşmesi, 1963-1979** 213

YEDİNCİ BÖLÜM

Çağdaş Teokrasinin İcadı: Bitmeyen Devrim..... 243

SONUÇ

Devlet, Din ve Devrimi Anlamlandırma 277

KAYNAKÇA..... 291

DİZİN..... 315

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

İran yine bir kargaşa içinde ve İslâmi yönetime karşı toplumsal direnç ivme kazanıyor. Ruhani'nin son Başkanlık döneminin başlangıcından (Ağustos 2017) bu yana siyasi ve toplumsal huzursuzluğun ikinci dalgasının ülkeyi hızla etkisi altına aldığını gözlemliyoruz. Bu, herhangi net bir siyasi alternatif sunmadan rejimin resmî olarak ilan edilmiş kırmızı çizgilerini aşan, değişim talepleri ile farklılık gösteren, geniş kesimlere yayılmış ancak dağınık bir hareket. İran birçok açıdan yönü ya da sonuçları açısından hiçbir kesinlik önermeyen, topyekun bir kriz olarak ifade edilebilecek bir yere doğru gidiyor. Geçen birkaç ay içinde, gündelik olarak umut ve çaresizlik birbiriyle çekişme halindeydi. Sınırlı ancak güçlü grevler, protesto yürüyüşleri; barışçıl olan ve pek de barışçıl olmayan toplanmalar günlük hadiseler haline geldi. Ülkenin her parçası etkilendi ve nüfusun tüm kesimleri yer aldı. Yine de hâlâ net bir şekilde tanımlanmış bir gelecek ya da izlenecek yol mevcut değil.

Devlet fonlarının İran'ın yönetici eliti tarafından yaygın bir şekilde zimmetlerine geçirilmesi olarak tanımlanabilecek mali yolsuzluk halihazırda denetimsiz. Her gün yeni bir skandal gün ışığına çıkıyor. Ekonomik ve çevresel yönetim zafiyetinin yanında yolsuzluk, ülkeyi kaosun eşiğine getirerek günlük yaşamın neredeyse tüm vechelerini felce uğrattı. Trump idaresi-

nin İran'la yaptığı 2015 tarihli uluslararası anlaşmadan tek taraflı olarak çekilme kararı (Mayıs 2018) ve yaptırımların (ilki Ağustos ayında uygulandı ve daha ciddi sorunlara yol açacak olanlar Kasım ayında yürürlüğe girecek) yeniden konulması, ulusal para biriminin süratli devalüasyonunu hızlandırarak ülkenin kendi ekonomik ve siyasi krizini daha da katmerlendirdi. Sıradan vatandaşlar yaşam boyu tasarruflarının buharlaştığını görmesi, enflasyonun hızla fırlaması ve fiyat artışları, toplumsal ve siyasi istikrarsızlığı tetikledi. Siyasi olarak, yönetici elit arasındaki çatışma rejiminin 1981 yılında tahkiminden beri en yüksek seviyesinde. Yönetici koalisyonun farklı unsurları, siyasi ve dinî müesses nizamın ikinci kademe üyelerinden bazılarının kendilerini rejimden ve onun politikalarından alenen uzaklaştırmaya başlamasıyla gözle görülür bir şekilde siyasi meşruyetlerini kaybediyorlar. Dinî müesses nizamın devletleşme ve teminat altına alınması süreci yoğunluk kazandı, bu da ülkenin en tanınmış, yüksek rütbeli din adamlarının Hamaney ve fakihinin mutlak idaresi doktrininden kendilerini daha da uzaklaştırmasına yol açtı. İran'ın yakın dönem hafızasında hiçbir zaman böylesine vahim ve tahrip edici içsel bir durum yaşanmadı, burada her türlü muhtemel gelecek senaryosu tahayyül edilebilir.

Ancak, aynı zamanda devletin askerî aygıtı, bilhassa İslâm Devrimi Muhafızları Ordusu (İDMO) ve onun kötü şöhretli Kudüs Gücü daha da güçlenmekte. Gerilimli bir bölgede İran'ın en önemli askerî ve siyasi aygıtı olarak, farklı alanlarda başarılı taşeron savaşlar yürütüyor. Rolü yakın bir zamanda sonlanacak gibi görünmüyor. Aslında İDMO devlet politikası aygıtı olmanın ötesinde, aynı zamanda İran'da yönetici koalisyonun en etkin parçasıdır, resmî devletin işlevini koruyan ve belirleyen, gizli ancak aleni bir derin devlettir. İçinde, sayısız diğer iç güvenlik örgütleri ve yargı sistemi ile İDMO, hükümetin muhalefeti zapt etme ve toplumdaki fikir ayrılıklarını yönlendirme çabalarını aktif bir şekilde denetler ve yönlendirir. Bunun yanında gerekli olduğuna karar verirse, herhangi bir tehdit algısını, 2017 yılının Aralık ayında gördüğümüz gibi acımasız bir yeterlilikle bastırmakta tereddüt etmez.

Büyük ölçüde İDMO'nun İran'ın bölgesel ihtiraslarını askerî kuvvetlerle desteklemek konusundaki istekliliği, İran'ın bölgede artan bir nüfuzla sahip olmasına izin vermiştir. İran, askerî gücünü kullanarak, Şii Hilali olarak ifade edilen bölgede siyasi iradesini gösterebilmiş, Suriye, Lübnan üzerinden Akdeniz'de ve Yemen üzerinden Kızıldeniz'de kilit oyuncularından biri olmuştur. Uluslararası düzlemde İran, Rusya ve Türkiye'nin muhtemel koalisyonunun oluşumu ile yeni bir güç eksenine ortaya çıkıyor gibi görünüyor. İlişkileri hâlâ kırılmalı ve gerilimli olsa da, Amerika'nın artan zayıflığının karşısında bölgede yeni bir iktidar bloğunun oluştuğuna şahitlik ediyor olabiliriz.

İlk baskısı 2013 yılında yapılan bu kitap görünürde çelişkili siyasi akımlarla nasıl ilişkilidir? Açıkçası, bu mevcut kitapta son gelişmeleri ele almadım ancak bu kitabın hâlâ geçerli olduğunu ve İran'ın devlet, din ve devrim tarihinin doğasına dair bir arka plan ve kavrayış sağlayarak kullanışlı bir analitik araç olarak hizmet edebileceğini söyleyebilirim. Örneğin, Yedinci Bölüm'de, 1979 Devrimi'nin "Bitmeyen Devrim" olarak ifade edilmesi son gelişmeleri anlamaya yardımcı olur. Aynı zamanda metinde ortaya konan bazı görüşleri son olaylar ışığında okumayı düşünün. 1979 Devrimi ve sonrasında devlet oluşumu ve dinin kurumsallaşmasının yakınlaşması üzerine tartışmam, İran Anayasası'nın cumhuriyetçi ve dinî (teolojik) bir belge olarak ikili doğası ve İran Devleti'nin "teolojik bir güvenlik devleti" olarak tanımlanması İran'daki görünürde tartışmalı rejimin doğasına ve onun bölgedeki güçlü askerî varlığına dair bir ışık tutacaktır. Son olarak, kitabın İran'ın çatışmanın bölgeselleşmesine dair rolünün, bölgesel bir çözüm durumu ve yeni küreselleşme dalgasının bir parçası olarak Avrasya bölgesel güç merkezinin canlanmasına dair bir çağrı yaptığını dair öngörülerini günümüzün son durumuna dair geçerli bir anlayış sağlayabilir.

Bu kitabın İran tarihi üzerine belirli bir "duruşu" bulunmakta ve aldığı pozisyonların birçoğu, bu tür tarih yazılarının arasında müstakil durumdadır. İran Devleti'nin oluşumuna, dinî hareketlerin tarihine ve modern İran tarihinde ulemanın rolüne dair açıklamaları, belki de sadece bir tarihçi ve bu olayların bir şahidinin sunabileceği şekilde aynı düşüncenin bağımsızlığını taşımaktadır. Kitap, Batı eğilimli olmayan bir devlet tartışması, devlet teorisi ve

1979 Devrimi'nin İslâmi dönüşüne ve sonrasına dair çok farklı bir açıklama sunuyor, çünkü İslâmileşmeyi kültürel bir süreçten ziyade tarihsel ve siyasi bir süreç olarak görüyor. Bu kitap tüm sorulara cevaplar sunma ya da ileride yapılacak araştırmaların tartışma konularına olan ihtiyacı tüketme iddiası taşıyor. Ancak okuyucunun ve aynı zamanda yazarın kendi varsayımlarını incelemesini sağlamayı amaçlıyor. Bu hükümler zamanın geçişine ya da ilmin üretimine karşı koyabilir mi? Peki, kitabın daha az çarpıcı önerilerine ne demeli? Hâlâ geçerli olabilirler mi? Bu kitap Türkiye'nin tarihi ve siyasi gelişmelerine bir ışık tutabilir mi?

Bunlar okuyucuların kitabın sayfalarını okuyup geçerken değerlendirmelerini umduğum sorular silsilesidir. Benim kendi iddialarım ve tutumum, onların okuyucuya vereceği ilhamla ortaya çıkan fikirler ve düşüncelerden daha az önemlidir. Elbette, bu çalışmayı oluşturmak için yoğun bir şekilde emek veren yazarın temennisi kitabın ilk basımından bugüne son kullanım tarihini aşması ve okuyucuyla değerli bir diyalog kurabilmesidir.

Bu türdeki herhangi bir kitap, belirli bir zaman ve belirli bir tarihin ürünüdür. Bu kitap İran'daki 1979 Devrimi'nin İslâmileşmesinden yazarın kapıldığı hüsranın bir sonucudur ve devrimin son dakikada neden İslâmileştiğini kavrama anlatısı sağlama niyetindedir. Dahası, İslâmi Devrim'in geri çevrilmesi için bir dürtü sağlama umuduyla yazıldı. Seküler ve demokratik yönelimli bir siyasi değişim umudu kalıcıdır ve mevcut İran hükümet yapısını tersine çevirme belirtileri emsalsiz bir yöne doğru gidiyor görünmektedir. Bu kitabın yazılmasına sebep olan tarihsel ve siyasi koşullar hâlâ mevcut ve bunun tarihsel bağlamı, her ne kadar 18. yüzyıla gitse de, çok uzak ya da çok yakın bir geçmiş değildir, bu halen devam etmektedir. Bu, geleceğin değilse bile günümüzün tarihidir.

BEHROOZ MOAZAMI - PATRICK G. O'KEEFE
New York, 7 Eylül 2018

TEŞEKKÜR

Bu kitabın hazırlık süreci uzun zamandır devam ediyordu ve diğer kitaplar gibi bunun da kendine ait bir hikâyesi var. Kitabın yazım sürecinde, burada isimlerini verebileceğimden çok daha fazla kişiye borçlandım. Kitabın çekirdeği devrimden sonra Tahran'daki yakın siyasi arkadaşlarımla yaptığımız bitmek tükenmek bilmez tartışmalardan ortaya çıktı. Pehlevi dönemindeki diğer birçok sol ve liberal eylemcinin yanında, devrimimizi neden Humeyni ve onun taraftarlarına kaptırdığımızı anlamaya yönelik varoluşsal bir ihtiyaç duyuyordum. Bu soru ve onun çıkarımları, İran'daki baskı deneyimi ve 1983'ten 1992'ye kadar süren Paris sürgünüm esnasında bir avuç İranlı entelektüel ile sürekli diyaloglarla daha da şekillendi. Rahmetli Fereydoun Ilbeigui (Bahram) 1979 Devrimi'ne giden aylardaki çok az entelektüel arasındaki istisnai bir isimdi; Humeyni'nin iktidara yükselişinin hareket ve İran için ne anlama gelebileceği konusunda kaygılıydı. Çoğumuz için siyasi değişim arzusu ile trajik ve beklenmedik kaybımız üzerine düşünme ihtiyacı birbirinden ayrılmazdı. Siyasetteki başarısızlığımız emsalsiz değildi, ama her nesil kendi tarihini anlamlandırmak zorundadır. Bu kitap, onurlu bir şekilde savaşıyor ve kaybeden ama başarılarından ve tarihinden gurur duyan bir nes-

lin bakış açısından İran tarihini yeniden değerlendirmeye çalışmaktadır.

Siyasette devam eden gerilemeler, kişisel ve kendi kuşağıma ait arayışımı akademiye taşımaya yönlendirdi. New York'ta Yeni Okul için Sosyal Araştırmalar'daki Toplumsal Değişim Çalışmaları Merkezi bu çeşit bir tefekkür için ideal bir yerdi. Daha ilk günden çağımızın en muhteşem alimlerinden bazıları ile tanışma imkânına sahip olacak kadar şanslıydım ve bilgilerini ve meraklarını benimle paylaşmaya hazır birçok kişi ile tanıştım. Ne zaman o yılları ve karşılaştığım insanları düşünsem geçmişe özlem duyuyorum ve kendimi oldukça ayrıcalıklı hissediyorum. Birçok öğretmen, birlikte okuduğumuz öğrenci, misafir öğretim üyesi, meslektaş ve eski ve yeni arkadaşlarım, devrimin neden İslâmi olduğunu araştırmam konusundaki düşüncelerimi bir doktora tezine dönüştürmem konusunda beni cesaretlendirdiler. O tez, bu kitabın belkemiğini oluşturdu. Burada sadece bu isimlerden bir kısmına minnetimi ifade edebilirim, herkesi saymak herhangi bir okuyucunun sabrını zorlamak anlamına gelebilir.

Janet Abu-Lughod ile ilk konuşmamızda bana, Max Weber bile olmuş olsam, önceki bilgilerimi bir kenara bırakmam ve sosyolojiyi yeniden bir öğrenci olarak öğrenmem gerektiğini söylemişti. Keşiflerim konusunda beni cesaretlendirirken doktora tezi jürimin bir üyesi olarak o baskıyı sürdürdü. José Casanova, dinî ve siyaseti sosyolojik terimlerle nasıl düşüneceğimi öğretti ve basit açıklamaların tuzağına düşmemem konusunda beni uyardı. Rahmetli Eric Hobsbawm, Louise Tilly ve Michael Hanagan tarihi ve tarihsel düşünceyi ama daha önemlisi tevazu ve özen göstermeyi öğrettiler.

David Plotke kıskırtıcı ve talepkârdı ve bilgeliği ve desteği ile muhteşem bir kaynak oldu. Doktora tez komitemin bir üyesi olarak, tezlerimi açık ve öz olarak sunmamı talep etti ve onları keskinleştirmeme yardımcı oldu. Onun güvenilir ve sağlam tavsiyelerinden hâlâ istifade ediyorum. Ervand Abrahamian'ın İran üzerine yaptığı önemli çalışmalar benim tarihi yorumlama şeklimi etkiledi ve onun belgelere eleştirel yorum getirilmesi konusundaki ısrarı, benim tarihsel yorum sorunlarına karşı da-

ha dikkatli olmamı sağladı. Arkadaşlığı, desteği ve teşviki bana ilham kaynağı oldu.

Merhum Chuck Tilly onun vasıflarına sahip bir danışmandan beklenecek şekilde davrandı. Bilgisini, incelikli kavrayışını ve akademik kaynaklarını öğrencileri ve iş arkadaşları ile paylaşan usta bir öğretmen, metinleri derinlemesine anlamaya çalışan çetin bir eleştirel okuyucu ve parlak bir düşünce adamı ve analitik girişimlerde muhteşem bir stratejist idi. Onun yıllar boyunca, çalışmama sabırlı ve tutkulu bir şekilde danışmanlık yapmasına her zaman müteşekkir kalacağım. Dikkatli bir okuyucu onun bu kitaptaki ve diğer yazılarımdaki etkisinin kapsamını kolaylıkla fark edecektir. Chuck aynı zamanda benim Avrupa'da devlet oluşumu hakkındaki ilk tezimin de dışarıdan okuyucusuydu. O, şüphesiz karşılaşılabileceğim en iyi akademik danışmandı ve onu çok özlüyorum.

Sürgün edilmiş bir entelektüel ve alim olan Nasser Pakdaman eğitimime devam etmem için beni zorlarken bir taraftan da çalışmamı bir doktora tezi olarak hazırladığım çalışmamın ilk taslaklarına incelikli yaklaşımlar, referanslar ve eleştirel cevaplar getirdi. İran tarihi ve toplumu konusunda yüksek kavrayışlı bir alim olan merhum Houshang Keshavarz Sadr, tarihsel kaynaklarla ilgili muazzam bir bilgiye sahipti ve paha biçilmez bir muhataptı. Bu iki alim düşüncelerimin ilk halinin bir kısmını keskinleştirdiler, beni doğru kaynaklara yönlendirdiler ve bu kitabın birçok parçasını şekillendirmeme yardımcı oldular, onların arkadaşlığı ve desteğine müteşekkirim. Misagh Parsa, Saeed Rahnema ve Ariel Salzman'ın desteği, arkadaşlığı ve bilgece akademik tavsiyelerinden de faydalandım.

Mezuniyetin ardından New Orleans Loyola Üniversitesi Tarih Bölümü'ne girecek kadar şanslıydım. New Orleans hayal edilemeyecek kadar muhteşem bir yer. Kendi temposu ve çecikiliği var. Burada yazım ve diğer akademik maceralarda bana sürekli iyi koşullar sağlayan ciddi, arkadaşça bir iş ortamı ve destekleyici bir bölüme düştüm. Gerçekten bilge bir kişi olan David Moore her zaman açık ama dengeli bir bakış açısı talep ederken, dirayetli bir şekilde eleştirel olan Mark Fernandez ke-

sin ve keskin tartışmalar talep etti ve her ikisi de beni bu kitabı bitirmem konusunda destekledi ve zorladı. Küçük ama verimli olan çok disiplinli bir araştırma fakültesindeki iş arkadaşlarım (John Sebastian, Alice Clark, Nathan Henne, Laura Hope ve Edward McClellan) bu çalışmanın üzerinde çalışmalarına devam ederken bölümlerin birçoğunu okudular ve yorumladılar. Üniversite aynı zamanda araştırmamı Marquette Yeni Fakülte Yaz Bursu ve Bobet Yaz Bursu ile destekledi.

Loyola Üniversitesi'ndeki şansım birçok iyi öğrenciye sahip olmayı da içeriyor. Bunların arasından Nate Thacker ve Keaton Posler ilk iki bölümün ilk taslaklarını okudu, düzenledi ve yorumladı ve Michael Krautkraemer sonraki aşamalarda ilk nüshasını düzenledi ve yorumladı.

Çalışmalarım devam ederken birçok başka insan da bana yardım etti. Reza Maghoul benim okula geri dönüşümü destekledi ve kolaylaştırdı. Leyli Shayegan, Nahid Mozaffari, Betty Fussell, Mahshad Mohit, Mahnaz Moazami ve Melissa McDaniel kitabın taslağını farklı aşamalarda okudu, eleştirilerini getirdi ve düzenledi ve projenin son haline getirilmesinde yardımcı oldular. Henüz hiçbir şeyi kâğıda dökmeden önce ve sonra kitabın son halinin verilmesine kadar bu kitaptaki fikirleri eşim Jilla Moazami ile tartıştım. Jilla yaklaşık kırk yıldır hayattaki çeşitli saplantılarımı tanımlamam ve onların peşine düşmem konusunda bana yardımcı oldu.

Özellikle sevgili dostum ve iş arkadaşım Guy Baldwin'in sihirli müdahalelerine müteşekkirim. Yıllar boyunca Toplumsal Değişim Çalışmaları Merkezi'nde olabilecek en iyi kişisel, akademik ve entelektüel tavsiyeleri verdi ve sonunda çok yönlü aklı, toplumsal ve tarihsel analizlere yatkınlığı ve İngilizce dilindeki ustalığı ile tezim ve şimdi de bu kitap için katkıda bulundu. Onun müdahaleleri olmadan metin şu anki haliyle tasarlanamazdı. O iyi bir dost, acımasız bir editör ve keskin bir eleştirimen; ona minnettar ve müteşekkirim.

Aynı zamanda, dikkatli ve sabırlı bir şekilde metnin redaksiyon ve düzenlenmesini denetleyen Integra Yazılım Hizmetleri'nden Flora Kenson'a teşekkür etmek istiyorum.

Bu kitabın bir değeri varsa övgülerin, geniş aşiretimin bu ve başka birçok üyesine gitmesi gerekir. Geri kalan tüm eksiklerin bana ait olduğunu söylemeye bile gerek yok.

Transliterasyona dair açıklama

Farsça terimlerin verilmesi ile ilgili olarak, *Encyclopædia Iranica* tarafından kullanılan yöntemin değiştirilmiş bir şeklini kullandım; Arapça terimler ve ifadelerde farklılık olmaması açısından Farsça sistemle kullanıldı. Yıldız işaretleri gereksiz karışıklıklardan kaçınmak ve sunumun daha kolay okunur olması açısından kullanılmadı.

1796 Yılından Günümüze İran'da Devlet, Din ve Devrim

Yakın İran tarihi üzerine akademik ve genel anlayışı iki temel varsayım şekillendiriyor. Biri Şiiliğin İran dinî ve kültürel peyzajının ayrılmaz bir parçası olduğu ve diğeri de ulemanın (seçkin dinî alimler) İran'ın siyasi yapısında her zaman önemli bir rol oynadığıdır. Bu kitap, genellikle sorgulanmayan bu varsayımlara karşı çıkıyor, İran'da devlet ve dinin tarihi için yeni bir sentez kuruyor ve İran vakasını büyük çaplı siyasi dönüşümler hakkında son zamanlarda geliştirilen teorilerin bazı sınırlarını aydınlatacak şekilde sunuyor. Kitap Kaçar Devleti'nin yedi yüzyıllık anarşi döneminden sonra 1796 yılında kurulmasını sorgulayarak başlıyor ve şu anki durumun analizi ile bitiyor. 1979 Devrimi'nin bitmediğini ileri sürüyor ve İran'daki siyasi ve dinî alanlardaki dönüşümleri bölgedeki daha geniş siyasi ve toplumsal istikrarsızlıklara bağliyor. Son olarak, İran'daki siyasi ve toplumsal karmaşanın yeni bir bölgesel siyasi yapı gelişene kadar devam edeceği fikri ile sona eriyor.

Gelişen siyasi ve dinî alanların araştırılması iki ayrı ama birbiriyle bağlantılı tarihsel süreç olarak devlet oluşumu ve dinin kurumsallaşmasına odaklanıyor. Birinin dönüşümü diğeri etkiliyor. Siyasi ve dinî toplulukların farklı amaçları, çıkarları ve kurumsal şekilleri var ama ortak zeminde müzakere ediyorlar

ve destek gruplarını paylaşıyorlar. Devlet tarihsel olarak siyasi etkileşimin ana eksenini oluşturmuştur, yine de devlet ve dinî kurumların ortak bir zemin oluşturma arayışı içinde oldukları gerçeği, birbirleriyle bağlantılı ve ilişkisel oldukları anlamına gelir. Devlet, hâkim siyasi kurum şekli olmasından dolayı, herhangi bir toplumda tüm kurumların örgütsel karakterini belirler. Bununla beraber, bu kitabın izini sürdüğü siyasi tarihte dinin gücü sürekli işlemeye devam etmektedir. Tarihsel olarak devlet ve din birbirine yaklaşır, ancak etkileşimlerinin sosyopolitik ve kültürel koşullarına bağlı olarak birbirlerinden uzaklaşırlar da.

Dinin dünya siyaset sahnesine son dönüşü, sıklıkla anlaşıldığı gibi, görünüşte uzak bir geçmişten gelen bir hayaletin dönüşü ya da seküler projelerin yenilgisi değil, aslında daha çok tarihin bu iki temel sürecinin yeni bir düzenleme içinde birbirine yaklaşmasıdır. Devletin ulusal karakteri ve iddiaları dinlerin ya da dinî kurumların evrensel karakteri ve iddiaları ile çelişmez. Bunun yerine, dinî ahlâki devletin ihtiyaçlarına uyumlaştırma ve dinî kurumları ulusal bir kurgu içine yerleştirme yoluyla birbirlerini pekiştirirler. Devlet ve kurumsallaşmış din arasında devam eden etkileşim onların her birinin hem hemen hem de uzun vadede gelişim biçimlerini etkiler.

Bu kitap çoğu din sosyolojisi öğrencisinin yaptığı gibi devleti ve dini, seküler ve kutsal güçlerin ayrı mekânları olarak ele almıyor; yine çoğu Kaçar ve Pehlevî dönemi alimlerinin yaptığı kadar onların uyuşmazlığı üzerinde de durmuyor. Bilakis, devletin ve dinin birbirinden uzaklaşmasını ve yakınlaşmasını iki ayrı ama ilişkili süreç üzerinden inceliyor: Devlet oluşumu ve dinin kurumsallaşması. Dinin kurumsallaşmasından kastım göreceli olarak homojen bir din doktrininin oluşumu ve dağıtım yapıdaki yerel köklere sahip profesyonel din görevlilerinin medreseler ve camiler ağı ile bütünleşmesidir. İran'da devlet oluşumu tarihinin neredeyse her aşamasında, kurumsal karakteri, doktrini ve pratikteki değişimler de dâhil olmak üzere dinî alanın gelişimiyle örtüşen benzer bir aşama mevcuttur.

Ulemanın ayrı egemen bir güç olarak dinî alanda birtakım eklemlenmiş hedeflerle oluşumu merkezîleşmiş, askerîleşmiş

ve bürokratik Pehlevi devletinin oluşumu ile eş zamanlı olarak 1979 Devrimi'ne giden yarım asırlık sürede gerçekleşti. Bu dönemde, siyasi iktidarın yapısı, kurumsal dinin yapısı gibi merkezileşti ve modernleşti. Şii ulema, önemli bir kurumsal mevcudiyeti olmayan dağınk dinî ve sosyopolitik bir güçten resmileşmiş bir hiyerarşisi, güçlü eğitim araçları ve geniş ve etkili siyasi ve dinî ağı olan kuvvetli, örgütlü bir yapıya dönüştü. Bu dönüşüm dinî kurumların örgütsel yönleri ile sınırlı değildi ve aynı zamanda dinî eğitim ve doktrinler yoluyla gerçekleşti.

Genel kanının aksine ulemanın bağımsız ve bütünlüklü ve birleşik bir yapı olarak hareket etme kapasitesinin İran'da çok yakın bir zamanda gerçekleştiğini gösteriyorum. Ulema ağını genişletti, öğretilerini uyumlaştırdı, bürokrasilerini teşkilatlandırdı ve ulusallaştırdı ve Pehlevi devletiyle etkileşim halinde ulusal bir dinî ahlâkın inşa edilmesine yardımcı oldu. Devlet politikası ile dinî kurumların çıkarlarının yakınlaşması yoluyla Pehlevi rejiminin sonraki dönemlerindeki *Homo Islamicus* 1979 Devrimi'nden bir aktör olarak çıkabildi.

Devlet ve dinin 1979 yılında kaynaşması devlet ve din kurumlarının arasındaki içinden çıkılması zor döngüyü sonlandırdı. Başlangıcından itibaren bir koalisyon devleti olarak ortaya çıkan devlet zamanla “teolojik güvenlik devleti” olarak tabir ettiğim devlete dönüştü. Bu devlette, Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin *velayet-i fakih* teorisi çevresinde birleşen bir grup orta seviye teolog, istihbaratçı, İran Devrim Muhafızları Ordusu liderleri ve aracı İslâmi iş adamı sınıfı katmanı siyasi ve askerî gücün tüm katmanlarını, birçok dinî kurumu ve İran'daki ekonomik kaynakları, içerideki memnuniyetsizliğe, bölgesel istikrarsızlığa ve uluslararası baskıya rağmen kontrol ediyor.

Devrimin İslâmîleşmesi zamanla, devletin ve anayasasının kutsallaştırılmasına ve karşılığında dinin devletleşmesine yol açtı. Bununla beraber, devletin ve kurumsallaşmış dinin birbirine yakınlaşması, dinî müesses nizam tarafından yönlendirilen homojen bir teokratik sisteme gitmedi. Ortak bir dinî tasarrufa dayanan bir idare şeklinin oluşumuna da gitmedi. Teokratik rejimin yerele özgü krizleri, devletin İslâmlaştırılması anının

yani bu kaynaşmanın doruk noktasının, çözümlenin tohumlarını da taşıdığını doğrular. Humeyni'nin 1989 yılında vefatı bu süreci hızlandırdı ve her biri son İmam'ın yolunu takip ettiklerini iddia eden faydacılar, reformcular ve militaristlerden oluşan parçalı bir siyasi manzaranın ortaya çıkmasına neden oldu.

Eğer devrimler ya istikrarlı bir siyasi rejimin oluşumu ya da kaosa düşüşle sonuçlanıyorsa, İran Devrimi hâlâ tamamlanmadı. Aslında, İran İslâm Cumhuriyeti'nin başından beri değişken olduğunu ve teokrasinin cumhuriyetle bağdaşmazlığına bağlı olarak içsel olarak istikrarsız olduğunu gösteriyorum. Aynı zamanda, İran'ın gelişimini, kendisi de 1979 Devrimi'nin yan ürünlerinden olan, bölgedeki daha geniş siyasi ve toplumsal istikrarsızlığa bağlıyorum ve devam eden siyasi karmaşanın yeni bir bölgesel siyasi yapıya dönüşmedikçe devam edeceğini ileri sürüyorum.

Bu kitap üç tematik kısma ayrılmıştır: Devletin oluşumu, dinin kurumsallaşması ve devrimin İslâmileşmesi ve sonrası. Son bölüm kitabın bulgularını değerlendirir ve bunların daha geniş teorik çıkarımlarını tartışır.

Birinci Kısım: Parçalanmış Siyasi Otoriteden Merkezî Bürokratik İktidara, 1796-1963

Bu kısım Kaçar Hanedanlığı'nın 1796 yılındaki başlangıcından Muhammed Rıza Şah'ın 1963 yılında, Beyaz Devrim olarak da bilinen siyasi ve toplumsal reformlarına kadar olan dönemde siyasi iktidarın değişen yapısının izini sürüyor. Pehlevi Hanedanlığı'nın 1925-1926'da oluşumu, İran'ı neredeyse beş yüzyıldır yöneten etnik-aşiret monarşisine bir son verdi.¹ 1963 yılını devletin iktidar yapısının uzun dönüşüm sürecinin dönüm noktası olarak

1 “Etnik-aşirete dayalı monarşizm” terimi, İran'da devlet yönetiminin etnik-dilsel ve aşiret kökenine işaret eder. Safeviler (1501-1722), 7. yüzyıldaki Arap-İslâm istilasından sonra İran'ı yöneten ilk bağımsız devletti. Türkçe konuşan aşiretler, kısa süren Zend Hanedanlığı dönemi (1750-1789) hariç, Safevi döneminin sonundan Kaçar döneminin sonuna kadar İran'ı yönettiler. Zendler Lurice konuşan aşiretlerce yönetilen bir aşiretler federasyonuna başkanlık ettiler. Farsça konuşan Pehlevi hanedanlığı İran'daki ilk aşirete dayalı olmayan devletti.

değerlendiriyorum, çünkü Şah'ın reformları toprağın bölüşümünü merkezine almıştı ve uzun süre koalisyonlarla yönetim için temel oluşturan Kaçar icar sisteminin sonunu işaret ediyordu.

Birinci Bölüm, “Kaçar Devleti'nin Siyasi Otoritesi, 1796-1925” Kaçar hanedanlığının siyasi otoritesinin oluşumunu ve yapısını, başlangıcından çöküşüne kadar inceliyor. Kaçar yönetiminin tarihini “mahfuz İran Krallıklarını” parçalı ve özerk siyasi otoritelerin iktidarına dayalı merkezî bir yönetim olarak yeniden yorumluyor. Bölüm, Kaçar monarşisinin diğer Türkçe konuşan aşiretler, yerleşik tarım topluluklarının iktidar sahipleri ve kentli elit (çoğunlukla tarım arazilerine sahip Farsça konuşan aileler) ile fırtınalı bir ittifak kurarak iktidarı elinde tuttuğunu ileri sürüyor. Sonrasında Kaçar aşiret monarşisi ve devletin kademeli olarak çözülmesinin ve sosyo-politik sahnede yeni güçlerin ortaya çıkışının izini sürüyor. Son olarak, İran'da merkezîleşmiş devletin kendine özgü durumlarını, bu tarz bir merkezîleşmiş yönetim ile klasik devlet kavramı arasındaki farklara işaret ederek değerlendiriyor.

İkinci Bölüm “Faydacı Bir Tampon Devlet Oluşturulması: Pehleviler, 1921-1963” merkezîleşmiş bir devlet kurmak için yapılan 1906-1911 Meşrutiyet Devrimi'nin başarısız olmasının Pehlevi rejiminin 1925 yılında ortaya çıkmasının önünü nasıl açtığını tartışıyor. Rıza Han'ın Meşrutiyet Devrimi'nin devletçi destekçisi olarak hareket etmesi ve onun devlet kurma stratejisi Pehlevi saltanatına yansdı. Sonuç, baskı ve ordu ile bürokrasinin dayatılması oldu. Kaçar idaresinin altındaki parçalı otoritelerin koalisyonu ve elitlerin gayriresmî pazarlıklarının yerini, çatışmaların bürokrasi ve şiddet kullanımı yoluyla çözüldüğü devlet ve onunla bağımlılık ilişkisi içinde olan tabaka arasındaki daha resmî bir ilişki aldı. Bu dönüşümün siyasi iklimi daha istikrarsız/oynak, kitlesel siyasi hareketlere daha eğilimli ve radikal muhalif söylemin yolunu açmaya daha meyilli hale getirdiğini ileri sürüyorum.

Pehlevi devletinin oluşumunu güçlü ve nüfuz sahibi bir dış devletle, bu durumda Büyük Britanya ile olan ortaklığı bağlamında inceliyorum. Sonuç “faydacı bir tampon devletin” olu-

şumuydu. “Tampon devlet” terimine, tüm aktörlerin çıkarlarına hizmet eden düzenlemenin karışıklılığını vurgulamak için 19. yüzyıl sömürge idaresi hakkındaki tartışmalarda kullanılan “faydacı” kavramını ekledim. Bu kavramın, İran’daki siyasi gerçeklikleri genel olarak karşılaştırılabilir devletleri tasvir etmek için sıklıkla kullanılan “bağımlı devlet”, “bağlı devlet”, “çevre” ya da “yarı-çevre devlet” ya da “sömürge-sonrası devlet” terimlerinden daha iyi yakaladığını değerlendiriyorum. Faydacı bir tampon devletin küresel bir güçle yakın siyasi ve askerî ittifakı vardır, yine de kendi askerî aygıtı, mali kaynakları, idari kapasiteleri ve ideolojik ve dinî yönelimleri mevcuttur ve genellikle özerk olarak hareket eder. Bununla beraber, faydacı tampon devletler zayıftır, ideolojik ve kültürel olarak kimlikleri belirsizdir, iç baskı ile karşılaştıklarında savunmacı ve uluslararası baskılara karşı hassas ve savunmasızdır. Bu kavramı, Pehlevi krallarının 1941 ve 1979’daki son günlerini çevreleyen olayların bulguları üzerine geliştirdim ve etkisini test ettim.

İkinci Kısım: Şii Ulemanın Kurumsallaşması, 1796-1963

Bu kısımda, Şii ulemanın kurumsallaşmasına yol açan siyasi ve toplumsal süreçleri inceliyorum. Safevi ulemanın güç ağlarının, hiyerarşisinin ve tutuculuğunun 18. yüzyılın sonunda çözülmesi ile başlıyorum ve Humeyni’nin hem siyasi hem de dinî alanda radikal liderliğinin ortaya çıkışına damgasını vuran 1963 yılının Haziran ayındaki isyanlarla bitiriyorum. Bu şiddetli isyanlara giden 1962-1963 olayları Pehlevi rejimine karşı dinî müesses nizamın ilk ulusal ve uzun süreli siyasi kıskırtma girişimiydi.

Şiilikteki tutuculuğu ve değer ve inançlar sistemi de dâhil olmak üzere herhangi bir tür özcülüğü reddederek, ulemanın kurumsallaşmasını açıklamak için yapıcı bir yaklaşım benimsiyorum. Benim görüşüme göre, son üç yüzyıldaki Şiilik tarihi süreklilik ve değişim anlatısına göre birbirine bağlı değişim döngüleri anlatısı ile daha iyi açıklanır. Her döngünün kendi özellikleri vardır ve bir bölümü bunların her birini açıklamaya ayırdım.